

УДК 394(=411)«18»

ШЛЯХЕЦКІ ДВОР НА БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯХ У КАНЦЫ XVIII – ПАЧАТКУ XX СТСТ.: ТРАДЫЦЫІ БУДАЎНІЦТВА³

канд. гіст. навук, дац. С.А. ШЫДЛОЎСКИ
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

Разглядаюцца традыцыі будаўніцтва шляхецкіх сядзіб на беларускіх землях у канцы XVIII – пачатку XX стст. Падкрэсліваецца, што пры выбары месца пад будаўніцтва дваранскай сядзібы, яе архітэктурна-планіровачнага раішэння, землеўладальнікі кіраваліся комплексам уяўленняў аб ідэальным панскім двары – эстэтычных, санітарна-экалагічных, гаспадарчых. Высвятляюцца крыніцы знешніх уплываў, а таксама падставы сувязяў будаўнічай тэхнікі шляхецкіх збудаванняў з народнымі сялянскімі традыцыямі. Удакладняюцца крытэрыі, якія прадаўляліся да жылых будынкаў (трываласць, зручнасць), называюцца найбольш распаўсюджаныя хібы, якія сустракаліся пры пабудове шляхецкіх двароў (недавер да працы прафесійных архітэктараў, адсутнасць дакладнай калькуляцыі расходаў, гігантаманія). Робяцца вывады аб тым, што ў залежнасці ад асноўнай функцыянальнай прыналежнасці сядзібы (статусна-рэпрэзентатыўнай, рэкрэацыйнай або гаспадарчай) прыярытэты пры выбары месца маглі адрознівацца.

Тэрыторыя шляхецкага маёнтка ўмоўна дзялілася на фундум (fundum) і авулс (awuls). Фундум – галоўны фальварак, які належаў толькі гаспадару землеўладання або таксама участак, які выконваў пераважна рэкрэацыйныя і рэпрэзентатыўныя функцыі і прымыкаў да двара памешчыка. Авулс – фальварак без прыгонных, які мог здавацца ў арэнду. Двор меў выразны падзел на жылую, гаспадарчую і рэкрэацыйную зоны. Велічыня тэрыторыі падвор’я і колькасць гаспадарскіх пабудоў з’яўляліся маркерамі заможнасці землеўладальнікаў, якіх умоўна дзялілі на дзве групы: «аднавясковых» і «шматвясковых» паноў. У багацейшых памешчыкаў акрамя стадолы, аборы, стайні, вазоўні, аўчарні і хлявоў меўся абавязкова ляmus, які належаў колішнім зброям-арсеналам [1, s. 271].

Паводле Л. Галамбёўскага, калі пры панскім доме было некалькі гаспадарчых пабудоў, ён называўся «дваром» ці «дварком», калі знаходзілася яшчэ і афіцына, у гэтым выпадку дом лічыўся «палацам», калі ж дом быў мураваным, стаяў на пагорку, пагатоў атачоным вадой, ён атрымліваў званне «замка». Палацы і замкі буйных паноў складаліся звычайна з двух паверхаў, рэдка – з трох. Сярэдняя заможнасці паны мелі двухпавярховыя або вялікі аднапавярховыя прастанутныя дамы, або з дрэва, або мураваныя [2, s. 7–9]. Паводле З. Глогера, дом сярэдняга шляхціца меў прыкладныя памеры: даўжыня – 30 віленскіх локцяў, шырыня – 18, вышыня сцен – 5, вышыня мансардавага даха – 6,5 [3, s. 118].

Дамы дробнай шляхты былі невялікімі і адрозніваліся ад сялянскіх часта толькі наяўнасцю ганка і большымі вокнамі [1, s. 270]. Дробнашляхецкая сядзіба захоўвала традыцыйны тып забудовы (замкнуты ці П-падобны) і планіроўкі дома (хата + сенцы + хата), які складаўся з чатырох–пяці пакояў. Дом падзяляўся сенцамі на гаспадарчую (кухня, камора) і прыватную (спальня, сталовая) паловы, рэпрэзентатыўная звычайна адсутнічала або складалася з аднаго пакою, які адчыняўся толькі на святы. Распаўсюджаным тыпам дробнашляхецкага жылля з’яўляўся аднапавярховы прастанутны ў плане нешалеваны зруб з чатырохсхільным або вальмавым (чатырохсхільным з трохкутнымі схіламі ў тарцах будынка) дахам (саламяным ці драўляным) з двухслуповым ці чатырохкалонным порцікам-ганкам пасярэдзіне і невялікай мансардай над ім [4, с. 170].

Паводле Л. Галамбёўскага, для шляхецкага дома выбіралася высокае месца, з якога можна было бачыць раку, возера ці «вясёлы лясок»; лічылася таксама добрым, калі з двара адкрываўся від на царкву, вёску ці мястэчка [2, s. 9]. Такім чынам, пры выбары месца пад будаўніцтва дваранскай сядзібы ўвага звярталася перадусім на прыгажосць навакольнага краявіду. На выбар маглі ўплываць таксама пануючыя модныя эстэтычныя тэндэнцыі. Так, паводле З. Глогера, альтанка ў Дудзічах пад Мінскам была пабудавана на рацэ Пціч, бо гэтае месца адпавядала ўяўленням эпохі рамантызму аб паэтычнасці краявіду, – адсюль чуўся пошум мясцовага млына [1, s. 8]. Важным фактарам была гаспадарчая прыдатнасць зямель (паблізу панскага дома ладзіліся кветнікі, аранжарэі, высаджвалася агародніна і лекавыя расліны, разбіваўся сад), а таксама гідралагічны рэжым тэрыторыі («высокае месца» і адначасова наяўнасць паблізу вадаёмаў, якія выконвалі эстэтычныя, рэкрэацыйныя і гаспадарчыя функцыі), спадручныя камунікацыі (наяўнасць добрай сувязі з фальваркамі, блізасць мястэчка). Звярталася ўвага на наяўнасць выгоднага суседства –

³ Артыкул падрыхтаваны ў рамках праекта «Этнакультурны ландшафт Беларускага Падзвіння: рэгіянальная спецыфіка і заканамернасці функцыянавання ў сярэдзіне XIX – пачатку XXI ст.» (ДПНД «Гісторыя, культура, грамадства, дзяржава», заданне ГБ 0814)

присутнасць знаёмых памешчыкаў, суседзяў высокага паходжання; паважным чыннікам была таксама магчымасць аператыўна атрымаць паслугі рамеснікаў, губернераў, лекара, светара.

Перад шляхецкім дваром канца XVIII стагоддзя абавязкова прысутнічала велічная мураваная брама, хоць агароджа і складалася часцей за ўсё толькі са штыкетніка або жардзін [2, s. 3; 1, s. 295]. Брама мела вялікія двухстворкавыя дзверы, у якія магла быць урэзанай «фортка» – меншыя дзверы [3, s. 29]. У некаторых дварах брамы на ноч зачыняліся і на двор спускаліся сабакі [1, s. 336]. Брама магла мець два паверха, пакоі і выглядаць больш манументальна, чым драўляны «палац» пана [5, s. 173]. У брамах мог знаходзіцца, напрыклад, пакой для вартаўніка ці стражы, невялікая стайня для пасыльных, склад. У першай чвэрці XIX стагоддзя яшчэ шырока сустракаліся драўляныя брамы, пазней – іх будавалі значна менш. У пачатку XX стагоддзя – яны былі ўжо рэдкасцю [1, s. 57–60].

Паводле Т. Дыбоўскага, збудаванні ў маёнтку павінны адпавядаць двум патрабаванням: быць трывалымі і зручнымі. Трываласць будынкаў забяспечваецца якасцю матэрыялаў і майстэрствам работнікаў [6, s. 11–12]. Найлепшым матэрыялам для драўляных дамоў лічылі, па словах Л. Галамбёўскага, лістоўніцу. Дрэва выкарысталі сухое, падваліны рабілі масіўнымі, высокі дах, часам з паддашшам і мноствам вакон. Дах накрывалі звычайна гонтам [2, s. 10]. Вялікая ўвага надавалася крэпасці фундамента [2, s. 9]. На думку Л. Галамбёўскага, старыя збудаванні адрозніваліся большай грунтоўнасцю і трываласцю, а для новага часу характэрна спешка пры будоўлі, эканомія на матэрыялах і няякасная работа [2, s. 10]. Па словах К. Тышкевіча, новачасныя густы патрабавалі знешняй эфектнасці ў абсталяванні рэзінцый, а старасвецкія – зручнасці [5, s. 173].

Урадженец велікапольскіх зямель Т. Дыбоўскі адзначаў, што ў маёнтках Міншчыны і Віленшчыны пры пабудове гаспадарчых памяшканняў не заўжды надавалася значэнне якасці работы. У прыватнасці, такія будынкi маглі ўзводзіцца без падмурку або падмурак рабіўся нядабайна. Т. Дыбоўскі раіў рабіць падмурак з апаленай цэглы, з разлікам, каб ён узвышаўся над зямлёй на чвэрць локця (калі літоўскі локаць – 16,24 см), што з увагай на дастаткова снежныя беларускія зімы выглядае недастаткова (адпаведна сучасных рэкамендацый – мінімум 20 см, аптымальна – 36–40 см). Шырыня фундамента павінна была быць у два разы большай шырыні сцен. Брус Т. Дыбоўскі рэкамендаваў браць для будаўніцтва дыяметрам 5–6 цалі (калі мелася польская цаля – гэта складала 12–14,4 см, калі літоўская – 13,55–16,25 см), што для кліматычных умоваў Беларусі недастаткова (паводле сучасных рэкамендацый – мінімальна брус павінен быць дыяметрам 18 см, ацыліндрованае бярэвенне – 26–32 см) [6, s. 12].

Паводле Э. Масальскага, многія паны, будуючы на сваіх дварах мураваныя гмахі, рэдка прыбягалі да кансультацый архітэктараў, што прыводзіла да канструкцыйных памылак і дэфектаў [7, S. 16–17]. Таму, як піша К. Тышкевіч, у краі вельмі мала сустракаецца па-сапраўднаму пекных сядзібных дамоў [5, s. 245]. Перад пачаткам будоўлі складаўся абрыс, які рабіў звычайна сам пан [2, s. 9]. Гаспадар асабіста назіраў за будаўніцтвам. Непасрэдна ўзвядзеннем дома займаўся прыгонны цясляр, што тлумачыць генетычную сувязь будаўнічай тэхнікі шляхецкіх збудаванняў з народнымі сялянскімі традыцыямі. Так, найбольш распаўсюджаным спосабам вязання зрубу быў прыём «на замок» («у вугал»), часам з дабаўленнем для трываласці шыпа [1, s. 359–360]. На працягу XVIII стагоддзя шырока выкарыстоўваліся ў драўляным будаўніцтве дубовыя і сасновыя цвікі [3, s. 57]. Зрэдка для ўцяплення сцяны драўляных будынкаў тынкавалі глінай ці вапнай. У гэтым выпадку для ўзмацнення сцен маглі дадаваць пілястры на вуглах сцяны і паміж вокнамі [1, s. 309].

Дробны шляхціц найчасцей займаўся пабудовай дома асабіста. Часам здольныя цясляры-самавукі шляхецкага паходжання зараблялі на жыццё, будуючы драўляныя дамы суседзям або нават выязджалі на заробкі ў іншыя рэгіёны [1, s. 324]. Паміж гаспадаром двара і цясляром магла заключацца пісьмовая дамова, у якой давалася тэхнічнае заданне з вызначэннем асноўных памераў дома, колькасці вакон, дзвярэй, агаворваліся асобныя аспекты будаўнічай тэхналогіі, якасць матэрыялаў, кошт работы. Да дамовы мог прыкладацца агульны малюнак дому і яго план [3, s. 118].

Паводле назіранняў Т. Дыбоўскага, на мясцовых землях памешчыкі будаваліся звычайна без папярэдняга падліку ўсіх выдаткаў і складання самога плану будынку. Ідэя ашчаднасці не паўставала як аргумент пры вырашэнні будаўнічых пытанняў. Памешчыкі звычайна не бралі пад увагу кошт будаўніцтва, бо карысталіся працай прыгонных, якую, не зусім абгрунтавана, лічылі для сябе цалкам дармовай [6, s. 11–13].

Паводле У. Лазінскага, не існавала агульнапрынятага правіла ўнутранай планіроўкі шляхецкага дому. Адзіным агульным прыწყипам быў падзел дома на дзве роўныя паловы, паміж якімі знаходзіліся сені [8, s. 56]. Пакоі маглі адрознівацца толькі па колеру абіўкі і мець адпаведную назву («зялёны», «ружовы», «блакітны») [1, s. 297]. Умоўна па крытэрыях прыватнасці памяшканні сядзібнага дома дзяліліся на тры тыпу: публічныя (сені, салон, гасцінная, сталовая), прыватныя (спальны пакой, гардэроб ці старадаўняя камора) і змешаныя (кухня). У доме багацейшай шляхты абавязкова меўся вялікі пакой для збору госцяў [3, s. 84]. Дом землеўладальніка сярэдняй заможнасці дзяліўся на парадную і прыватную часткі, налічваю ад сямі да дзесяці пакояў (сталовая, гасцёўня, салон, асобныя пакоі пана, пані і дзяцей), гаспадарчыя памяшканні звычайна выносіліся вонкі [9, с. 54]. Значная частка памяшканняў ў

вялікіх шляхецкіх дамах магла насіць нежылы характар [1, s. 321]. У доме магло быць некалькі выхадаў, напрыклад, з франтону, з тылу і з боку дома [1, s. 361].

Паводле Л. Галамбёўскага, з часоў Аўгуста III, калі паўстала мода высылаць дзяцей буйной шляхты за мяжу для набыцця полеру, моладзь, вяртаючыся з падарожжа і атрымліваючы бацькоўскія двары, радыкальна пачала іх перабудоўваць [2, s. 9]. Часам маладыя гаспадары выбудоўвалі двор на новым месцы, а стары двор прызначаўся для службаў, станавіўся «фальварковым», у яго пераяздаў эканом, рабілася дворская кухня і чалядня [1, s. 328, 357]. Не рэдка бывалі выпадкі, калі нашчадкі вядомых родаў прадавалі свае радзінныя гнёзды разам з фамільнымі склепамі сваіх продкаў, як здарылася, напрыклад, з Хойнікамі Прозараў, якія былі прададзеныя ў 1889 годзе Канстанцінам Прозарам расійскаму

купцу [1, s. 343]. Большасць шляхецкіх драўляных двароў, з тых, што не паддаліся пажарам, у канцы XVIII стагоддзя былі перабудаваны «з-за маніі наватарства», як піша У. Лазінскі. Па гэтай прычыне на пачатку XX стагоддзя можна было знайсці толькі лічаныя прыклады драўляных двароў канца XVII стагоддзя – XVIII ст., значна большая іх доля адносілася да першай паловы XIX ст. [8, s. 56]. Паводле П. Баброўскага, большая частка панскіх палацаў, якіх асабліва было многа ў заходняй Беларусі, у сярэдзіне 60-ых гадоў XIX стагоддзя знаходзілася ў заняпадзе, часта пакінутая сваімі гаспадарамі [10, с. 159].

Панскі двор на беларускіх землях як архітэктурны і гаспадарчы комплекс развіваўся паступова, не маючы завершанай цэласнасці і стылістычнай аднастайнасці. У забудове драўляных двароў небагатай шляхты можна было сустрэць спробы наследаваня велікапанскім мураваным палацам. Напрыклад, пэўныя элементы стылю барока (ламаны дах) сустракаліся ў драўляных пабудовах XVIII стагоддзя. Большасць шляхецкіх двароў XVIII – пачатку XIX стагоддзя былі вытрыманыя ў лаканічным стылю класіцызму [1, s. 280–298]. Пры выбары месца пад будаўніцтва дваранскай сядзібы, яе архітэктурна-планіровачнага рашэння, землеўладальнікі кіраваліся комплексам эстэтычных, санітарна-экалагічных, гаспадарчых уяўленняў аб ідэальным панскім двары. У залежнасці ад асноўнай функцыянальнай прыналежнасці сядзібы (статусна-рэпрэзентатыўнай, рэкрэацыйнай або гаспадарчай) прыярытэты пры выбары месца маглі адрознівацца. Аднак у большасці выпадкаў дваранская сядзіба заставалася той «менейкай радзімай», дзе праходзіла значная частка жыцця памешчыка. Гэта было месца сацыяльнага і культурнага ўзнаўлення памешчыцкага саслоўя, полем пераважнай эканамічнай дзейнасці і грамадска-палітычнай актыўнасці.

ЛІТАРАТУРА

1. Gloger, Z. Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce : w 2 t. / Z. Gloger. – Warszawa : Druk Wl. Lazarskiego, 1907–1909. – Т. 1. – 1907. – 383 s.
2. Gołębiowski, Ł. Domy i dwory / Ł. Gołębiowski. – Warszawa : Druk. N. Gkücksberga, 1830. – 296 s.
3. Gloger, Z. Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce : w 2 t. / Z. Gloger. – Warszawa : Druk Wl. Lazarskiego, 1907–1909. – Т. 2. – 1909. – 192 s.
4. Лакотка, А.І. Пад стрэхамі прашчуряў / А.І. Лакотка. – Мінск : Польша, 1995. – 384 с.
5. Tyszkiewicz, K. Wilja i jej brzegi : pod względem hydrograficznym, historycznym, archeologicznym i etnograficznym / K. Tyszkiewicz. – Drezno : drukiem i nakładem Józefa I. Kraszewskiego, 1871. – XVI. – 362 s.
6. Dybowski, T. Gospodarstwo postepowe w Litwie / T. Dybowski. – Wilno : Druk. J. Zawadzkiego, 1850. – 146 s.
7. Massalski, E.T. Pan Podstolic, albo, Czém jesteśmy, czém być możemy : romans administracyjny : w 5 cz. / E.T. Massalski. – Wilno : W Drukarni A. Marcinkowskiego, 1831. – Cz. 2. – 268 s.
8. Łoziński, W. Życie polskie w dawnych wiekach / W. Łoziński. – 4 wyd. – Lwów : H. Altenberg – Gubrynowicz & Syn, 1921. – VII. – 261 s.
9. Шыдлоўскі, С.А. Культура прывілеяванага саслоўя Беларусі : 1795–1864 гг. / С. А. Шыдлоўскі. – Мінск : Беларуская навука, 2011. – 168 с.
10. Бобровский, П.О. Физические и нравственные элементы северо-западных губерний России / П.О. Бобровский // Вестн. Западной России. – Вильно. – 1865. – Г. III. – Кн. XII. – Ч. 3. – С. 157–172.

УДК 72.025.4 + 72.04.03(692.8)(476)

ХАРАКТЭРНЫЯ ПРЫЁМЫ ЗАПАЎНЕННЯ І АЗДАБЛЕННЯ ДЗВЯРНЫХ І ВАКОННЫХ ПРАЁМАЎ У САКРАЛЬНАЙ АРХІТЭКТУРЫ ПАДЗВІННЯ

Ю.Т. ШЭСТАК

(Беларускі нацыянальны тэхнічны ўніверсітэт, Мінск)